

”וכי ידיו של משה עושות מלחמה”?

במאמר זה אני מבקש לשוב ולבחון את סיפור מלחמת עמלק בשמות י”ז, ח-טז, ולדון במשמעותו. לאחר חשיפת משמעותו של הסיפור אדון בהשלכות שיש לכך על מקומו של הסיפור בספר שמות ועל מבנה הספר לאורה של משמעות זו. אעתיק תחילה את הסיפור תוך כדי חלוקתו לפסקות והדגשת המילים המנחות המצויות בו.

א

(ח) וַיֵּבֵא עַמְלֵק וַיִּלָּחֶם עִם יִשְׂרָאֵל בְּרִפְיָדָם. (ט) וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל יְהוֹשֻׁעַ בְּחַר לָנוּ אֲנָשִׁים וְצֵא הַלָּחֶם בְּעַמְלֵק מִחֹר אֲנֹכִי נֹצֵב עַל רֹאשׁ הַגְּבֻעָה וּמִטָּה הָאֱלֹהִים בְּיָדִי. (י) וַיַּעַשׂ יְהוֹשֻׁעַ כְּאֲשֶׁר אָמַר לוֹ מֹשֶׁה לְהִלָּחֵם בְּעַמְלֵק וּמֹשֶׁה אָהָרֹן וְחֹזֵר עָלוּ רֹאשׁ הַגְּבֻעָה.

(יא) וְהָיָה כְּאֲשֶׁר יָרִים מֹשֶׁה יָדוֹ וְגִבֹר יִשְׂרָאֵל וְכֹאֲשֶׁר יִנִּיחַ יָדוֹ וְגִבֹר עַמְלֵק. (יב) וַיְדִי מֹשֶׁה כְּבָדִים וַיִּקְחוּ אֶבֶן וַיִּשְׂמִימוּ תַּחְתָּיו וַיֵּשֶׁב עָלֶיהָ וְאָהָרֹן וְחֹזֵר תָּמְכוּ בְּיָדָיו מִזֶּה אֶחָד וּמִזֶּה אֶחָד וַיְהִי יָדָיו אֲמוֹנָה עַד בֹּא הַשָּׁמֶשׁ. (יג) וַיַּחֲלֵשׁ יְהוֹשֻׁעַ אֶת עַמְלֵק וְאֵת עַמּוֹ לְפִי חֶרֶב.

(יד) וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כְּתֹב זֶאת זִכְרוֹן בְּסֵפֶר וְשִׂים בְּאָזְנִי יְהוֹשֻׁעַ כִּי מָחָה אֶמְחָה אֶת זִכְרֵ עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם. (טו) וַיִּבֶן מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ ה' נָסִי. (טז) וַיֹּאמֶר כִּי יָד עַל כֶּסֶף יְהִי מִלְחָמָה לָהּ בְּעַמְלֵק מִדֹר דָּר.

בולטת העובדה שבסיפור זה מתנהל הקרב כנגד עמלק בשני מישורים. המלחמה מתנהלת במחנה, למטה, בניצוחו של יהושע ”ויעש יהושע כאשר אמר לו משה להלחם בעמלק”, אבל הקרב האמתי מוכרע מראש הגבעה, למעלה, באמצעות ידיו של משה ”והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק”. יהושע הוא החולש את עמלק לפי חרב במחנה למטה, אבל כוחה של החרב נקבע על פי מצב ידיו של משה על ראש הגבעה, למעלה. מלחמתו של יהושע בעמלק, למטה, היא אפוא השתקפות של מלחמתו של משה בעמלק, למעלה.

מאבק זה בין עמלק לבין ידיו של משה מובלט גם באמצעות המילים המנחות בפסקה זו. בסיפור זה ישנן שלוש מילים מנחות שכל אחת מהן חוזרת שבע פעמים: עמלק, משה, יד. בשש ההיקרויות הראשונות של המילה ’יד’ מדובר על ידו של משה.

אפשר אפוא לומר שבסיפור זה מתמודד עמלק עם ידו של משה.¹ מה משמעותה של עובדה זו וכיצד צריכים אנו לפרש את משמעות כוחן העל-טבעי של ידיו של משה הבא לידי ביטוי בסיפור זה? כפי שנראה בהמשך, שאלה זו היא שאלת מפתח בהבנת הסיפור בכלל ובחשיפת מגמתו של סיפור זה. במבט ראשון נראה שבשבחו של משה מדבר הכתוב. בזכות ידיו של משה הצליח יהושע לחלוש את עמלק ואת עמו לפי חרב. נמצא אפוא שידיו של משה הן שעשו מלחמה. אלא שכבר תמהו חכמים על מסקנה זו העולה מן הסיפור, ואמרו "וכי ידיו של משה עושות מלחמה או ידיו שוברות מלחמה"?² שאלתם של חכמים מחדדת את מוזרותו של סיפור זה. בכל התורה כולה מקפיד הכתוב להדגיש את שלטונו המוחלט של ה' ואת תלותו של האדם בו. לעומת זאת, בסיפור שלפנינו מדגיש, לכאורה, הכתוב את כוחן העל-טבעי של ידיו של משה, ודבר זה אומר דרשני. פליאה זו בולטת ביותר לאור העובדה שבכל הפרקים עד כה הדגיש הכתוב תמיד את מקורם האלוהי של מעשי הנסים שנעשו על ידי משה ואהרן. לאורך כל הסיפור על מכות מצרים אין ולו מקום אחד שבו מתאר הכתוב את המופת כמעשה של משה או אהרן בלבד. לכל מופת הנעשה על ידי משה ואהרן קודמת הודעה מפורשת המייחסת את המופת לאל. משה ואהרן אינם אלא השליחים שנבחרו כדי להוציא לפועל את רצון ה'. גם בסיפורים על משה בהמשך התורה לא מצאנו ולו מקרה אחד שבו משה עושה מעשה נס בכוחו שלו. המקום היחידי שבו משה גוזר על מעשה על-טבעי בא בפרשת קורח, שם גזר משה על פתיחת האדמה את פיה ובליעתם של דתן ואבירם. ואולם, גם שם משה הוא אמנם הגוזר אבל מעשה הנס מיוחס על ידו בפירוש לה' "ואם בריאה יברא ה' ופצתה האדמה את פיה" (במדבר ט"ז, ל). לעומת זאת בסיפור שלפנינו מעשה הנס מיוחס לידידיו של משה בלבד וחלקו של ה' אינו נזכר ואינו נפקד, ודבר זה אומר, כאמור, דרשני.

תשובתם של החכמים לשאלתם היא "אלא כל זמן שהיו מסתכלין כלפי למעלן ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתגברין ואם לאו היו נופלים".³ תשובה זו

1. על משמעות העובדה שבהיקרות האחרונה המילה 'יד' מוסבת, ככל הנראה, על ידו של ה', ראה לקמן.
2. ראש השנה פ"ג מ"ח (הנוסח על פי כתב יד פרמה דה-רוסי 138, וכן הציטוטים בהמשך). במכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דעמלק בשלח פרשה א, הנוסח הוא "וכי ידיו של משה מגברות את ישראל או ידיו של משה שוברות את עמלק" (מהד' הורוויץ-רבין עמ' 179; מהד' כהנא, המכילתות לפרשת עמלק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 166; העתקתי את הנוסח על פי מהדורת כהנא), ובדומה במכילתא דרשב"י פרשה א (מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 121; מהד' כהנא הנ"ל, עמ' 167), וראה דיונו של כהנא שם, עמ' 255-260. לדעתו של כהנא הפועל 'שוברות' בא מהתרגום הארמי למילה 'ויחלוש' המתורגם בתרגומים הארמיים 'ותבר', עיין שם.
3. כך במשנה שם. במכילתא דרבי ישמעאל הלשון היא "אלא כל זמן שהיה משה מגביה את ידיו

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

איננה תואמת את פשט הכתוב. על פי פשוטו לא ישראל עומדים במרכז הסיפור אלא ידיו של משה דווקא. בכל הסיפור לא נידונת כלל השאלה אם ישראל מסתכלים כלפי מעלה אם לאו.⁴

שאלתם של חכמים דורשת אפוא, על פי הפשט, פתרון אחר.⁵ כדי להשיב לשאלה זו צריכים אנו לנתח תחילה את מבנהו של הסיפור.

ב

סיפור המלחמה גופו מסתיים בפסוק יג. שלושת הפסוקים שאחריו, יד-טז, מתארים את תגובת ה' ולאחריה את תגובתו של משה. אפשר אפוא לראות פסוקים אלו, יד-טז, כמעין מסקנות העולות מסיפור המלחמה. הסיפור עצמו נחלק לשניים. בשלושת הפסוקים הראשונים, ח-י, מתוארות ההכנות למלחמה, ובשלושת הפסוקים האחרונים, יא-יג, מתוארת המלחמה עצמה. אפשר אפוא לחלק את הסיפור לשלוש פסקות, כל אחת בת שלושה פסוקים. ח-י: ההכנות למלחמה; יא-יג: תיאור המלחמה; יד-טז: המסקנות העולות מן המלחמה.⁶ נעסוק תחילה ביחס שבין שתי הפסקות הראשונות הכוללות את סיפור המלחמה.

- כלפי למעלה היו ישראל מסתכלין בו ומאמינין במי שפיקד את משה לעשות כן והמקום עושה להם ניסים וגבורות" (העתקתי על פי מהדורת כהנא), ובדומה במכילתא דרשב"י שם.
4. תשובתם של חכמים מתאימה יותר לשאלה האחרת שנזכרה שם בסמוך "וכי הנחש ממית או מחיה", שכן בסיפור זה בתורה נאמר "והיה כל הנשוח וראה אותו וחי" (במדבר כ"א, ח). אמנם, גם שם לא נזכר עניין שעבוד הלב. מסתבר שהתשובה לשאלה הראשונה נוסחה על פי התשובה לשאלה השנייה, וראה דבריו של כהנא שם (לעיל, הערה 2), עמ' 257.
5. מקצת מהמפרשים ביקשו לפרש כתוב זה בדרך ראלית, כך למשל כתב רשב"ם שם (ובעקבותיו החזקוני) "כאשר ירים ידו והמטה וגבר ישראל שכן דרך ע[ו]למי מלחמה כל זמן שרואים הרמת ניסם הן מתגברין וכשהוא מושלך רגילין לנוס ולהנצח". ואולם ראיית ישראל את המטה לא נתפרשה בכתוב, והמשמעות העל-טבעית של ידי משה בכתובים אלו בולטת ביותר. לדעתו של א' סמט (עיונים בפרשות השבוע, סדרה שנייה, בראשית-שמות, ירושלים תשס"ד, עמ' 286-306), ידיו של משה מייצגות את ידי ה'. לדעתו מלחמת עמלק מצויה בין שתי תקופות ובין שתי הנהגות: יציאת מצרים המסומלת בהנהגה נסית, וכיבוש הארץ (שמלחמת עמלק משמשת מבוא לו) המאופיין בהנהגה טבעית. זו הסיבה, לדעתו, שיש במלחמה זו שילוב של יהושע המייצג את המלחמה הטבעית עם משה ומטהו המייצגים את הסיוע הנסי. לדעתי אין בהסבר זה כדי לבאר את העובדה שמשה משתמש במטה באופן נסי בלא שיקדם לכך ציווי מפורש של ה'. גם ההנחה שמלחמת עמלק נתפסת בכתוב זה כמבוא למלחמות כיבוש הארץ נראית בעיניי מסופקת.
6. כאמור, שתי הפסקות הראשונות קשורות זו לזו בקשר הדוק יותר מאשר קישורה של הפסקה השלישית לשתי הראשונות. על חלוקת הפרשה לשלוש פסקות עמד א' סמט (לעיל, הערה 5) אלא שמבנהו הכולל של הסיפור מוצג על ידו בצורה שונה מהמוצג במאמר זה.

עיון בכתובים חושף כעין מתח בין תיאור ההכנות לבין תיאור המלחמה עצמה. מתח זה ניכר בשתי נקודות: א. בתיאור ההכנות מודגש חלקו של המטה "ומטה האלהים ביד". לעומת זאת, בתיאור המלחמה גופה לא נזכר המטה ולא נפקד כלל ובמקומו מושם הדגש על ידיו של משה; ב. בתיאור ההכנות אומר משה "מחר אנכי נצב על ראש הגבעה" ואילו בתיאור המלחמה נאמר "ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה".⁷ מה משמעותו של מתח זה?

אפשר לדחות שאלות אלו בטענה שאין לדקדק דקדוק מופרז בלשון הכתובים שהרי דברי תורה צריכים זה לזה ומה שזה נועל זה פותח. לפי זה, כאשר הכתוב אומר "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק" כוונתו איננה רק לידו של משה אלא בעיקר למטה האלוהים הנמצא בידו,⁸ וכאשר אומר משה "אנכי נצב על ראש הגבעה" אין כוונתו אלא לתאר היכן יהיה מקומו בשעת הקרב ואין הוא שולל אפשרות של ישיבה אם יהיה בכך צורך.⁹

ואולם, נראה לי שבסיפור מתומצת ומרוכז מעין זה שלפנינו אין אפשרות להתעלם מהפער שבין תיאור ההכנות לבין תיאור הקרב גופו, ולא בכדי טרח הכתוב להדגיש את ההבדלים בשתי נקודות אלו. יתר על כן, בעוד שאת הכתוב "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק" ניתן לפרש כמכוון למטה שבידו, הרי שאת הכתוב שלאחר מכן "וידי משה כבדים... ואהרן וחור תמכו בידו מזה אחד ומזה אחד" יקשה עד מאוד לפרש כמתייחס למטה שביד משה, שהרי המטה איננו אלא בידו האחת ומה מקום יש להחזקת שתי ידיו כלפי מעלה?¹⁰

7. והשווה לאמור בסיפור הסמוך "מדוע אתה יושב לבדך וכל העם נצב עליך" (שמות י"ח, יד).
8. כך עולה מדבריו של רשב"ם שהובאו לעיל בהערה 5. והשווה לאמור בשמות י', יב "ויאמר ה' אל משה נטה ירך על ארץ מצרים בארבה" לעומת פסוק יג שם "ויט משה את מטהו על ארץ מצרים". עוד יש להעיר שמצאנו גם לשון הרמת יד ביחס למטה, ראה במדבר כ', יא "וירם משה את ידו ויך את הסלע במטהו", וראה גם שמות ז', כ; י"ד, טז.
9. שאלות אלו לא נידונו על ידי רבים מן המפרשים ומסתבר שהם אכן סברו שאין בסתירות אלו ממש.
10. בנוסח השומרוני ובתרגומים העתיקים (השבעים, הסורי, אונקלוס והמיוחס ליונתן מתורגמת המילה 'יד' בפסוק יא בלשון רבים. נראים לי דבריהם של צ'ילדס (B.S. Childs, *The book of Exodus [OTL]*, Philadelphia 1974, p. 311) ושל י' זקוביץ (על תפיסת הנס במקרא, תל אביב תשמ"ז, עמ' 65-66) שזהו ניסיון להתאים את פסוק יא עם פסוק יב (בניגוד לדעתם של חוקרים אחרים, ראה: W.H.C. Propp, *Exodus [AB]*, New York 1999, p. 614) זקוביץ (על החוקרים שצוינו שם). זקוביץ סבור, שפסוק יא המדבר על ידו של משה בלשון יחיד מכוון למטה שבידו והוא מתאים לדברי משה בפסוק ט. לעומת זאת פסוק יב המדבר על ידי משה בלשון רבים משקף את התפיסה שמדובר כאן על הרמת ידיו של משה ללא מטה. זקוביץ רואה בכך מתח בין שתי תפיסות ביחס לכוחו של המטה. ואולם זקוביץ לא פירש את משמעות הסיפור השלם שלפנינו. הוא גם לא ביאר מדוע נמנע פסוק יא מאזכור מפורש של המטה. ש"א ליונשטם (ערך 'מטה', אנציקלופדיה מקראית ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 830-

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

על המתח בין תפקידו של המטה לבין הרמת ידיו של משה עמד רמב"ן בפירושו וזו לשונו:

והטעם שצוה משה את יהושע להלחם בעמלק, בעבור שיתפלל הוא בנשיאות כפים על ראש הגבעה, ועלה שם כדי שיראה את ישראל הנלחמים וישים עינו עליהם לטובה, וגם הם יראו אותו פורש כפיו השמימה ומרבה בתפלה ויבטחו בו ויסיפו אומץ וגבורה.

ובפרקי ר' אליעזר (פרק מד) עוד, כל ישראל יצאו חוץ לאהליהם וראו את משה כורע על ברכיו והם כורעים על ברכיהם, נופל פניו ארצה והם נופלים על פניהם ארצה, פורש את ידיו לשמים והם פורסים את ידיהם לשמים, כשם ששליח צבור מתפלל כך כל העם עונין אחריו, והפיל הקב"ה את עמלק ואת עמו ביד יהושע.

ואם כן יהיה טעם 'ומטה האלהים בידו' לומר כי כאשר עלה על ראש הגבעה וראה את עמלק נטה ידו במטה להביא עליהם מכות דבר וחרב ואבדן, כענין הנאמר ביהושע נטה בכידון אשר בידך אל העי כי בידך אתננה (יהושע ח', יח), **כי בעת היותו מתפלל וכפיו פרושות השמים לא יתפוש בידו דבר.**

לדעת רמב"ן תפקיד המטה היה להביא על עמלק מכות דבר וחרב ואבדן באמצעות הטיית ידו של משה במטה. לעומת זאת, הרמת ידיו של משה עניינה פרישת כפיו השמימה בתפילה. רמב"ן מדגיש ששתי מטרות אלו אינן יכולות להתבצע כאחת שכן "בעת היותו מתפלל וכפיו פרושות השמים לא יתפוש בידו דבר". מדבריו של רמב"ן נראה שמדובר כאן על שני שלבים: תחילה, כאשר עלה משה לראש הגבעה וראה את עמלק, נטה ידו במטה להביא עליהם מכות, ואחר כך הניח את המטה ופרש כפיו בתפילה.

הנחתו של רמב"ן שתפקיד המטה היה להביא על עמלק מכות דבר וחרב ואבדן באמצעות הטיית היד במטה, נראית מתאימה לפשוטו של מקרא שהרי זה היה תפקיד המטה עד כה.¹¹ גם הנחתו שהרמת ידיו מבטאת פרישת כפיו בתפילה, גם היא יכולה להתיישב עם פשוטו של מקרא, שכן מצאנו בהסרת מכת הברד "ויצא משה מעם פרעה את העיר ויפרש כפיו אל ה'" (שמות ט', לג). פעולה זו היא תגובה לבקשת פרעה שם בפסוק כח "העתירו אל ה'", ומכאן שפרישת הכפיים אל ה' היא בבחינת העתרה.¹² ואולם, הנחתו שבפועל התבצעו שני השלבים בזה אחר זה –

831), סבור שגם בפסוק יב מדובר על החזקת המטה אלא שכאן משה מחזיק את המטה בשתי ידיו ופרט זה מלמד, לדעתו, על כך שמלחמת עמלק הייתה מן הקשות שבמלחמות ישראל. הסבר זה נראה לי דחוק ביותר.

11. כך במכת הדם (שמות ז', יט); במכת הצפרדע (שם ח', א); במכת הכנים (שם, יב-יג); במכת הברד (שם ט', כב-כג); בארבה (שם י', יב-יג); בחושך (שם, כא-כב). גם בקריעת ים סוף הטיית המטה היא שגרמה לקריעתו והיא שגרמה להחזרת המים על המצרים.

12. אמנם, מדבריו של רמב"ן נראה שמשה נשא גם דברי תפילה, אבל לכך אין כל ביטוי בסיפור וקשה ליישב תפיסה זו עם פשוטו של מקרא. עוד נציין שבפרשתנו גם לא נאמר שמשה

הנחה זו קשה עד מאוד על פי הפשט. כאמור לעיל, המטה נזכר בתיאור ההכנות ואילו הרמת היד נזכרת בתיאור המלחמה בפועל, ואין כל רמז בכתוב לשני שלבים בפעולתו של משה.

אם באנו אפוא לחלק בין שני תיאורים אלו, על כורחנו אנו אומרים שההבדל איננו בין שני שלבים בביצוע התכנית אלא בין התכנית לבין ביצועה. משה סבור היה לעמוד בראש הגבעה ומטה האלוהים בידו, להטותו כנגד עמלק ולהביא עליהם מכות דבר וחרב ואבדן, ממש כפי שהיה במכות מצרים, ולהכריע בכך את הקרב. ואולם בפועל לא כך היה. בתיאור המלחמה גופה נעלם המטה כלא היה. במקומו באה הרמת ידו או ידיו של משה. כל עוד הרים משה ידו – וגבר ישראל. אבל כאשר יניח ידו – וגבר עמלק. ההבדל שבין נטיית המטה לבין הרמת ידו של משה כלפי מעלה הוא הבדל מהותי. ראשית, נטיית המטה היא מעשה פלאי מובהק המבטא את כוחו המוחלט של המחזיק במטה, ואילו הרמת יד כלפי מעלה יש בה אלמנט של פנייה לה' המבטאת את תלותו של המרים במי שאליו מורמת היד. שנית, נטיית המטה אמורה להיות פעולה שתוצאתה היא מידית, ממש כפי שהיה במכות מצרים, אין היא מצריכה כוחות פיזיים מיוחדים, וממילא אין היא חשופה לחולשת היד המחזיקה בו. לעומת זאת, הרמת היד כלפי מעלה היא פעולה מתמשכת הדורשת כוחות פיזיים, ומשום כך היא חשופה לחולשת ידו של בשר ודם. כתוצאה מכך נקלעו ישראל למצב המפתיע שבו "וכאשר יניח ידו וגבר עמלק".¹³ לפתע התברר שהשינוי מהתכנית של

מרים את ידיו כלפי ה' ולכן אין הכרח לפרש את הרמת ידו של משה בפרשתנו במשמעות של תפילה. וראה דבריו של ליונשטם (לעיל, הערה 10) "נמצאנו למדים שההסבר שמשה הרים את ידיו בתפילה אין בו ממש. לא זו בלבד שאין בסיפור זכר לדברי תפילה, ושאינן זה מדרך המתפללים להרים את ידיהם במטה אלא שאין כאן מקום לתפילה לפי עצם תוכנו של הסיפור, שהרי אין עמלק מתואר כאן כשבט זעמו של ה' העשוי לחדול מחרון אפו על ידי תפילת משה אלא ה' הוא הנלחם בעמלק וגם משה עבדו נלחם פה את מלחמת ה'". אני מסכים עם טענתו של ליונשטם (שנזכרה גם אצל צ'לדס, לעיל הערה 10) שאין בכתובים זכר לדברי תפילה. ואולם הטענה שכיוון שאין כאן זכר לדברי תפילה אין לראות את הרמת ידיו כביטוי לתפילה, נסתרת מההוכחה שהבאנו מסיפור הסרת מכת הברד. נכון הוא שאין דרך המתפללים להרים את ידיהם במטה, אלא שקושיה זו היא רק לשיטתו של ליונשטם שאכן הרמת ידו של משה הייתה במטה, אבל לדרכו של רמב"ן הרמת ידו בעת התפילה נעשתה ללא מטה. את טענתו שאין כאן מקום לתפילה לפי עצם תוכנו של הסיפור לא הבנתי כלל.

13. רמז למצב בלתי-צפוי זה מצוי כבר בתחילת הפסוק "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל". השימוש בצורת 'קטול' מורה על פעולה החוזרת שוב ושוב ומאליו אתה למד שהיו גם מצבים אחרים. רמב"ן הפנה בדבריו למקבילה ביהושע ח', יח "ויאמר ה' אל יהושע נטה בכידון אשר בידך אל העי כי בידך אתננה ויט יהושע בכידון אשר בידו אל העיר". ואמנם שם (פסוק כו) מדגיש הכתוב "ויהושע לא השיב ידו אשר נטה בכידון עד אשר חררים את כל ישבי העי". תיאור זה מבליט למפרע את כבודות ידו של משה בפרשתנו.

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

נטיית המטה אל הרמת ידיו של משה עלול להביא, חלילה, דווקא לתוצאה ההפוכה – החלשת ישראל וניצחון עמלק. בלשון אחרת אפשר לומר שהחלטתו של משה לקבל על עצמו את האחריות לניצחון במלחמה יכולה לגרום, חלילה, דווקא לתוצאה ההפוכה. פרט זה מודגש במילים "וידי משה כבדים". מילים אלו מבטאות בבהירות רבה את מגבלות כוחו של משה. גם משה איש האלוהים שהביא על המצרים את עשר המכות ואשר קרע לנו את הים, גם הוא בסופו של דבר בשר ודם הוא, ואף הוא מרגיש את כבדות ידיו.¹⁴

מעבר למתח הקיים בין ההכנות למלחמה לבין תיאור המלחמה גופה בשתי הנקודות שהזכרנו לעיל, יש לשים לב גם להבדל הקיים בין שתי פסקות אלו ביחס לבלעדיותו של משה בהכרעת המלחמה. מדברי משה בפסוק ט "ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מחר אנכי ניצב על ראש הגבעה ומטה האלהים בידי" ניכרות בבירור הבלעדיות שמייחס משה לעצמו בהכרעת הקרב והאקטיביות שבמעשיו. משה קובע שיהושע ינהל את הקרב במחנה, ואילו הוא עצמו יתייצב בראש הגבעה עם מטה האלוהים, וכבר אמרנו שכוונתו הייתה לנטות במטהו על עמלק, ולהכריע בכך את הקרב. לעומת זאת מפסוק יא ואילך ניכרת כעין פסיביות בפעולותיו של משה. תחילה נאמר שמשה נקלע למצב שבו הוא מניח, בעל כורחו, את ידו, וגורם בכך להתגברותו של עמלק. לאחר מכן מציין הכתוב במפורש את חולשתו של משה "וידי משה כבדים". בשלב הבא נאמר "ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה". משה איננו ניצב כעת בראש הגבעה, תיאור המציין זקיפות קומה, אלא יושב על אבן. פרט זה הוא ביטוי מובהק לפסיביות ולחולשה. הכתוב אף מדגיש שפעולה זו איננה פרי החלטתו אלא היא פעולה שנעשתה בידי אחרים.¹⁵ בשלב האחרון מגיע ביטוי הפסיביות והחולשה של משה לשיאו "ואהרן וחור תמכו בידי מזה אחד ומזה אחד". משה שהכריז כי הוא יתייצב בראש הגבעה נאלץ כעת לשבת ולהיתמך בידי על ידי אהרן וחור מזה אחד ומזה אחד. רק אז מצליח משה לעמוד במשימה המוטלת עליו "ויהי ידיו אמונה עד בא השמש".

14. על פרט זה עמד י"צ רימון ('ידי משה', מגדים כב, תשנ"ד, עמ' 43-47) ואף ציין שהיקרות זו היא ההיקרות האמצעית מבין שבע ההיקריות של המילה 'יד' בפרשתנו. אלא שדרכו של רימון בניתוח משמעותה של הפרשה שונה באופן מהותי מהדרך המוצעת במאמר זה, עיין שם.

15. אמנם, אפשר שפעולה זו נעשתה בידי אחרים כיוון שמשה רצה להמשיך ולהחזיק את ידיו מורמות כלפי מעלה. ואולם העובדה שהכתוב לא ייחס את החלטה לפעולה זו למשה מלמדת אף היא על הפסיביות שאלה נקלע משה. נציין עוד שהכתוב אינו אומר מי הם אלה שלקחו אבן ושמו תחתיו. ואולם, מכיוון שאל ראש הגבעה עלו רק משה אהרן וחור, נראים הדברים שאהרן וחור הם אלה שביצעו מעשים אלו. אף על פי כן נקט הכתוב לשון סתומה, כנראה כדי להדגיש את העובדה שפעולות אלו נעשו בידי אחרים. הסיבה לציין שמותם בהזקת ידיו של משה תבאר לקמן.

מה משמעותו של המעבר החד והשינוי המשמעותי בין תכניתו של משה ותיאור דמותו בהכנות למלחמה לבין מעשיו ותיאור חלקו במלחמה גופה? מדוע עד כה פעל המטה ללא דופי ולא שמענו על כל קושי בהחזקתו או בהרמת ידו של משה, ואילו כאן מתעורר לפתע קושי בהרמת ידיו של משה?¹⁶ לפני שאציע את תשובתי לשאלות אלו אקדים דיון קצר במדרש חז"ל לפרשתנו.

ג

על המילים "וידי משה כבדים" דרשו חכמים במכילתא:

וידי משה כבדים, מכאן שלא ישהא אדם במצות, אלולי שאמר משה ליהושע בחר לנו לא היה מצטער כן, אמרו יקרו ידיו של משה באותה שעה כאדם שתלויין לו שני כדן של מים.¹⁷

חכמים ראו אפוא במילים אלו "וידי משה כבדים" לא רק ציון עובדה אובייקטיבית אלא מעין עונש למשה. מה פגם מצאו חכמים בהתנהגותו של משה? רש"י בפירושו לחומש (פס' יב) כתב: "וידי משה כבדים – בשביל שנתעצל במצוה ומנה אחר תחתיו נתייקרו ידיו". לדעת רש"י, העובדה שמשה מינה את יהושע ולא נלחם בעצמו היא שגרמה לכבדות ידיו. מאידך, בתרגום המיוחס ליונתן מצאנו כתוב: "וידוי דמשה הוו יקירין מן בגלל דעכב קרבא למחר ולא אזדרז ביומא ההוא לפורקנא דישראל". הווי אומר דחייתו של משה את הקרב למחר היא שגרמה לכבדות ידיו.

מלשון המדרש "מכאן שלא ישהא אדם במצות" נראה שנקודת הביקורת היא אכן דחיית הקרב למחרת, כדברי המיוחס ליונתן. ואולם מהמשכו של המדרש "אילולי שאמר משה ליהושע בחר לנו אנשים לא היה מצטער כן" נראה, כדבריו של רש"י, שעיקר הביקורת היא על שמינה אחר תחתיו.¹⁸ בביאור סתירה זו התלבטו מפרשי המכילתא. מאיר איש שלום במהדורתו הציג שלפנינו אכן שני הסברים אלטרנטיביים, האחד "מכאן שלא ישהא אדם במצות",

16. הקושי בולט עוד יותר לאור ההשוואה לנטיית ידו של יהושע בכידון במעשה העי; ראה לעיל, הערה 13.

17. מהד' הורוויץ-רבין עמ' 180; מהד' כהנא (לעיל, הערה 2) עמ' 168. לביאור הרקע הלשוני לדרשה ראה סיכום ההצעות אצל כהנא, עמ' 299 הערה 49.

18. במכילתא דרשב"י הלשון היא "מיכאן שאין מרשלים לדבר מצוה שאלו אמר לו משה ליהושע בחר לי אנשים מיד לא בא לידי צער ההר" (מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 122, מהד' כהנא עמ' 169; העתקתי את הנוסח על פי מהדורת כהנא). על פי נוסח זה אין סתירה בין שני המשפטים, וברור שלפי מכילתא דרשב"י הביקורת איננה על עצם הטלת המשימה על יהושע אלא על כך שהטלת המשימה על יהושע בלא לזרזו גרמה לעיכוב בקרב.

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

והשני "אלולי שאמר משה" וכו'.¹⁹ לעומתו, הורוויץ במהדורתו הציע לגרוס "אלולי שאמר משה ליהושע בחר לנו אנשים למחר" וכו', ובכך הסיט את הדגש מהטלת המשימה על יהושע אל דחיית הקרב למחר.²⁰ פירוש זה קשה שכן מלבד העובדה שאין להגהה זו בסיס בעדי הנוסח, לפי פירוש זה אין צורך בציטוט המילים "בחר לנו אנשים". כהנא, שדן בהצעות השונות, הוסיף הצעה משלו תוך שהוא מאמץ את הנוסח "אלמלי" המצוי בכתב יד אוקספורד (נויבאואר 151) של המכילתא. כהנא מבקש לפרשו במשמעות חיובית, היינו אילו אמר משה ליהושע בחר לנו אנשים (בלבד, בלי תוספתא המילה "מחר") לא היה מצטער כן. זו למעשה הדרשה כפי שהיא מנוסחת במכילתא דרשב"י. אלא שכהנא עצמו הרגיש בדוחק שבפירושו ושב

והסתייג ממנו, עיין שם.²¹

נראה לי שיש לשוב להצעתו של איש שלום ולראות במכילתא דרבי ישמעאל שני נימוקים אלטרנטיביים לביקורת על משה. לחילופין ניתן להציע שלדעת המכילתא הטלת המשימה על יהושע יש בה משום השהיה של המצוות שכן היא מעידה על התרשלותו של משה בקיום המצווה.²²

אלא שצריכים אנו להבין מה פגם מצאו חכמים בהטלת המשימה על יהושע, והלוא לא שלח משה את יהושע אלא מפני שיעד לעצמו תפקיד אחר: "אנכי נצב על ראש הגבעה ומטה האלהים ביד".²³ ומדוע יזקף דבר זה לחובתו?

ד

נראה לי לומר שבדרשתם ביקשו חכמים לבקר את משה על התפקיד שנטל לעצמו.²⁴ כבר אמרנו לעיל שמשה ביקש להכריע את הקרב המתנהל בניצוחו של יהושע

19. מכילתא עם פירוש מאיר עין, וינה תר"ל, עמ' נד, אות נה. בסוף דבריו מפנה איש שלום לדבריו במסכתא דפסחא פרשה יג (עמ' יג אות א), ושם הוא מעיר שלדעתו הברייתות העתיקות לא השתמשו במילים 'דבר אחר' והן נוספו בזמן מאוחר לצורך הבנת היחס בין המאמרים. וראה דוגמות נוספות לדרשות שונות בלא המילים 'דבר אחר' אצל ד' הנשקה, 'לטיב זיקתו של התרגום המיוחס ליונתן למדרשי ההלכה: לפרשיות אמה עברייה', תרביץ סח, תשנ"ט, עמ' 198 וההפניות בהערה 48 שם.

20. בהצעתו זו נשען הורוויץ על הנוסח במקבילות (המאוחרות) ובעיקר במכילתא דרשב"י; ראה לעיל, הערה 18.

21. כהנא (לעיל, הערה 2), עמ' 60-62.

22. מסתבר שכך פירש רש"י את כוונת המכילתא. לפי זה לפנינו במכילתא דרשב"י פרשנות לא מקורית של הדרשה במכילתא דרבי ישמעאל, והשווה לדברי הסיכום של כהנא על היחס בין המכילתא דרשב"י למכילתא דרבי ישמעאל בכלל, שם, עמ' 370-376.

23. וראה את דיונו של רמב"ן בתחילת דבריו שהובאו לעיל.

24. הדברים הבאים נאמרים כפרשנות לדברי החכמים במכילתא. ואולם, גם אם אינני צודק בפירוש ביקורתם של חכמים במכילתא, נראה לי שביקורת זו היא אכן פשוטו של מקרא.

במחנה למטה, באמצעות מטה האלוהים שבידו בהתייצבותו בראש הגבעה למעלה. בכך ביקש משה להמשיך ולנצל את כוחו של מטה האלוהים כפי שהתבטא עד כה בעשר המכות ובקריעת הים. מה שם, כל פעם שהיטה משה את ידו במטהו התחולל הנס, באו מכות דבר וחרב ואבדן על המצרים, נבקע הים בתחילתו למעבר ישראל, וחזר ושב לאיתנו להטבעת המצרים, אף כאן עם הטיית ידו במטהו יוכה עמלק שוק על ירך ויזכר הקרב באחת. אלא שהבדל דק אבל מכריע מבדיל בין כל המקרים הקודמים לבין המקרה שלפנינו. בכל המקרים הקודמים קדם, כאמור, ציווי מפורש של ה' לשימוש במטה.²⁵ לעומת זאת במלחמת עמלק מחליט משה מדעתו על השימוש במטה. יושם לב שבכל סיפור המלחמה כולו (למעט פסקת הסיום) לא נזכר שם ה' כלל. בכך עלול להיטשטש, חלילה, הגבול שבין השליח לבין שולחו. יכול הרואה לטעות ולחשוב שמשה הוא עצמו בעל הכוח הטמון במטהו.²⁶ רושם מוטעה זו יכול אף להתחזק לאורה של התמונה העולה מחלוקת התפקידים שבין יהושע ומשה. יהושע מנהל את הקרב בדרך הטבע במחנה למטה, ומשה מכריעו בדרך על טבעית, מראש הגבעה למעלה.

התנהגותו של משה בולטת על רקע הסיפור שקדם למלחמת עמלק – סיפור מסה ומריבה (שמות י"ז, א-ז). מספר פרטים קושרים בין סיפור מסה ומריבה לבין סיפור מלחמת עמלק הסמוך לו. בשני המקרים מדגיש הכתוב שהדבר אירע ברפידים; בשני המקרים יש שימוש במטה; שני המקרים מסתיימים בקריאת שם, "ויקרא שם המקום מסה ומריבה" (פס' ז), "ויקרא שמו ה' נסי" (פס' טו), ויש ליתן את הדעת גם לדמיון הצליל שבין שני השמות. בסיפור מסה ומריבה בולט תפקידו הפלאי של המטה. באמצעות הכאת הצור במטה על ידי משה יצאו ממנו מים רבים. אלא ששם, השימוש במטה על ידי משה בא לאחר ציווי מפורש של ה' ממש כמו במכות מצרים. יתר על כן, תגובתו של משה לתלונת העם שם היא "ויצעק משה אל ה' לאמר מה אעשה לעם הזה עוד מעט וסקלני" (שם, ד). תגובה זו, הן עצם הצעקה אל ה' הן הלשון "מה אעשה", מלמדת על מודעתו של משה למגבלות כוחו ועל תלותו המוחלטת בה'. התנהגותו של משה בסיפור מלחמת עמלק מנוגדת אפוא לחלוטין להתנהגותו בסיפור מסה ומריבה. בעוד שבסיפור מסה ומריבה מביע משה באופן ברור את מגבלות כוחו ואת תלותו בה', כאן, בסיפור עמלק, יוצר משה בדבריו

הערה דומה מצאתי אצל ע' חכם, ספר שמות עם פירוש דעת מקרא, ירושלים תשנ"א, עמ' שכז.

25. גם במקבילה במלחמת יהושע בעי, שעליה עמד כבר רמב"ן, מדגיש הכתוב שיהושע נטה ידו בכידון בעקבות צו של ה'; ראה לעיל, הערה 13.

26. השווה לטעותם של ישראל בחטא העגל "קום עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היה לו" (שמות ל"ב, א).

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

את הרושם שהוא יכול לקבל על עצמו את התפקיד השמור לה' ולהכריע את הקרב באמצעות השימוש במטה שבידיו.

יש גם להשוות את דבריו של ה' למשה בסיפור מסה ומריבה לדבריו של משה ליהושע בסיפור מלחמת עמלק. בסיפור מסה ומריבה אומר ה' למשה "עבר לפני העם וקח אתך מזקני ישראל ומטך אשר הכית בו את היאר קח בידך והלכת. הנני עמד לפניך שם על הצור בחרב והכית בצור ויצאו ממנו מים ושתה העם" (שמות י"ז, ה-ו). בסיפור מלחמת עמלק אומר משה ליהושע "בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מחר אנכי נצב על ראש הגבעה ומטה האלהים בידך". בשני המקרים מתוארת חלוקת תפקידים. בסיפור מסה ומריבה ה' מצווה את משה לעבור לפני העם ולפעול לפתרון המצוקה אבל מוסיף שהוא יעמוד לפניו על הצור. ברור מכאן שמשה בפעולתו יונק את כוחו מן השכינה העומדת לפניו שם על הצור. בסיפור מלחמת עמלק מצווה משה את יהושע להילחם בעמלק, ומדגיש שהוא עצמו יתייצב בראש הגבעה. יהושע ינק את כוחו מהתייצבותו של משה בראש הגבעה. הקבלה זו מדגישה אפוא ביתר שאת את הרושם שמשה נטל כאן לעצמו את התפקיד השמור לה'.²⁷

רושם מוטעה זה יכול לפגום בלקח המרכזי ביותר שאותו מבקשת התורה להדגיש – שלטונו המוחלט של ה' וההבדל המהותי בין אדם, כל אדם, לבין האל. תכניתו של משה איננה יכולה אפוא להתקיים כלשוונה.

לפי זה, ראוי היה לכאורה שעלייתו של משה עם מטה האלוהים בידו לראש הגבעה לא תצלח כלל. אלא שההנהגה העליונה – דרך אחרת עמה. "כי גבהו שמים מארץ כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבת'י ממשבת'יכם" (ישעיהו נ"ה, ט). דרכה של ההנהגה העליונה להביא את האדם אט אט לתקן את אשר עיוות עד להכרה והכרזה מפורשת בדבר שלטונו המוחלט של ה'.²⁸ נקודה זו היא, לדעת, נקודת המפתח

27. על פרט אחרון זה העירני בני דוד, שהוסיף כי אף שבשני המקרים משתמש משה במטה שבידו ניכר הבדל ברור בין שני השימושים. בסיפור מסה ומריבה משה מצטווה להכות במטה את הסלע. פעולה זו היא פעולה בעלת אופי פיזי מובהק היונקת את משמעותה המטפיזית מנוכחות השכינה שם על הצור. לעומת זאת במלחמת עמלק שימוש (המתוכנן) של משה במטה האלוהים הוא בעל משמעות מטפיזית והיא אמורה לסייע ליהושע במלחמתו הפיזית.

28. השווה לדברים שכתבתי במאמרי, 'סיפור השונמית', מגדים טו, תשנ"ב, עמ' 45-52. שם טענתי שבסיפור השונמית (מל"ב ד', ח-לז) מותח הכתוב ביקורת על אלישע שבהתנהגותו מעורר את הרושם שאין גבול לכוחותיו הפלאיים, והוא יכול אף להביא חיים לעולם מבלי לפנות תחילה בבקשה אל ה' או למצער לייחס את הפלא במפורש לה'. גם שם התממשה לכאורה, בתחילה, גזרתו, אלא שההשגחה גלגלה את הדברים כך שאלישע עצמו הוכרח בדיעבד להודות בקוצר ידו ולהבליט את תלותו בה' ואת מקור כוחו, עיין שם. אני מבקש לנצל הזדמנות זו כדי להשלים כאן פרט שלא נידון שם. לסיפור השונמית קדם סיפור אחר, על נס פך שמן שחולל אלישע לאישה אחת מנשי בני הנביאים (שם, א-ז). מספר קשרים לשוניים וענייניים קושרים בין שני הסיפורים: "עבדך אישי מת" (שם, א) – "ואישה

להבנת היחס שבין תיאור ההכנות לקרב לבין תיאור הקרב גופו ולפתרון המתח שבין שתי פסקות אלו כפי שאפרט.

ה

"והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק". במילים מדודות וספורות אלה מתאר הכתוב את אשר אירע בפועל. כבר ציינו שהמטה לא נזכר כאן כלל. מאידך, גם לא נאמר שמושה הניח את המטה מידו, כפי שעולה מפירושו של רמב"ן. כמו כן מדובר כאן על הרמת יד בלשון יחיד ואפשר שהרמת היד כוללת גם את הרמת המטה, ומכל מקום לא נזכר כאן בפירוש שהרמת היד משמעותה נשיאת כפיים אל ה' כפי שביקש רמב"ן לפרש. כיצד אפוא יש לנו לפרש את משמעותו של משפט זה?

נראה לי שמשפט זה גופו מתאר את השינוי מהתכנית המקורית אל מה שאירע בפועל. משה הרים ידו, ומסתבר שמטהו היה בידו כפי שאמר משה לפני כן. אפשר גם שמושה התכוון להרים ידו במטהו על מנת לנטותו ולהכות את עמלק. אלא

זקן" (שם, יד), בשני המקרים מצב הבעל מבליט את מצוקת האישה; "ויאמר אליה אלישע מה אעשה לך" (שם, ב) – "ויאמר... מה לעשות לך" (שם, יג), וכן "ויאמר ומה לעשות לה" (שם, יד); "ובאת וסגרת הדלת בעדך ובעד בניך" (שם, ד), וכן "ותסגר הדלת בעדה ובעד בניה" (שם, ה) – "ותסגר בעדו ותצא" (שם, כא), וכן "ויבא ויסגר הדלת בעד שניהם" (שם, לג), ביטוי זה "לסגור בעד" אינו נזכר עוד בספר מלכים; "ותבא ותגד לאיש האלהים" (שם, ז) – "ותבא אל איש האלהים" (שם, כז). לכך יש להוסיף את הדמיון הכללי בעמידתו של אלישע מול אישה ופתרון מצוקתה (מצוקה הקשורה לבנים). אף כאן, ממש כמו ביחס שבין סיפור מסה ומריבה לסיפור מלחמת עמלק, משמש הסיפור הראשון כרקע ניגודי לסיפור השני. בולט הניגוד בין האישה השונמית שאינה מבקשת דבר מאלישע ואף מפקפקת ביכולתו לגזור על הבאת חיים לעולם, לבין האישה מנשי בני הנביאים הבאה לצעוק אל אלישע כדי שיפתור לה את מצוקתה. אותה אישה באה בסוף הסיפור להגיד לאיש האלוהים על התקיימות דבריו, ואלו השונמית באה לאיש האלוהים לספר לו על מות הילד ועל כישלון הבטחתו. הניגוד העיקרי הוא בין דברי אלישע "מה אעשה לך הגידי לי מה יש לך" לבין דברי "ומה לעשות בבית" בסיפור הראשון, לבין דבריו לשונמית "מה לעשות לך" וכן דבריו לגיחזי "ומה לעשות לה". הדמיון המילולי בין שני היגדים אלו לא בא אלא להבליט את הניגוד המהותי שביניהם. באומרו לאותה אישה מנשי בני הנביאים "מה אעשה לך" מבטא אלישע את הכרתו במגבלות כוחו, כאומר, וכי יכול אני לעשות כל דבר? "הגידי לי מה יש לך בבית", רוצה לומר, אולי אוכל להיעזר במה שיש לך בבית כדי לפתור את מצוקתך (פירוש אחר לשאלת הנביא הוצע על ידי א' סמט, פרקי אלישע, ירושלים תשס"ז, עמ' 167-170). לעומת זאת בסיפור השני נראה מדבריו של אלישע לשונמית "מה לעשות לך" וכן מדבריו לגיחזי "ומה לעשות לה" שלא יבצר ממנו דבר, ואין לשונמית אלא לבקש את הדבר שאותו היא צריכה. התנהגותו של אלישע בסיפור הראשון מבליטה אפוא את הביקורת על התנהגותו בסיפור השני, ממש כמו היחס בין התנהגותו של משה בסיפור מסה ומריבה להתנהגותו בסיפור מלחמת עמלק.

”וכי ידיו של משה עושות מלחמה?”

שהכתוב שתק ולא סיפר לא על המטה ולא על הטייתו. בכך ביקש הכתוב לומר שהמטה היה כלא היה. התעלמות הכתוב מן המטה, וכנראה גם מהטייתו, היא עצמה מלמדת שלא הייתה בו כל תועלת. בדיעבד התברר שלא המטה אלא הרמת ידו של משה עצמה היא שגרמה להתגברות ישראל ”וגבר ישראל”. אפשר לומר שהכוח הפלאי עבר מן המטה אל ידו של משה. אלא שמעבר זה גרם לשני שינויים. האחד – השפעת כוח ידו של משה הייתה רק כל עוד היא הייתה מורמת כלפי מעלה. שינוי זה חשף את כוחה הפלאי של ידו לחולשתה הטבעית ”וכאשר יניח ידו וגבר עמלק”. השני – אופייה של הרמת היד והחזקתה מורמת כלפי מעלה שינה את האופי הפלאי של המעשה. לא עוד פלא הנובע מכוחו של המטה על ידי נטייתו כלפי האויב, אלא התעצמות הנובעת מהרמת היד כלפי מעלה – כלפי שמים. שני שינויים אלו הם כעין שני צדדים של מטבע אחת. מחד גיסא הם מגלים את מגבלות כוחו של משה עקב היותו בשר ודם, ומאידך גיסא הם מסמלים את מקור כוחו של משה – גבוה מעל גבוה.

”וידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה ואהרן וחור תמכו בידיו מזה אחד ומזה אחד”. כעת, משהו ברור שאין להטיית המטה כל ערך, והכוח טמון ביד עצמה בעת שהיא מורמת כלפי מעלה, אין מקום יותר לדבר על ’יד’ בלשון יחיד אלא על ’ידיים’ בלשון רבים. כמו כן, דווקא כאשר עובר הכוח לידי של משה עצמו, דווקא אז נחשפת חולשתו שהרי ”וידי משה כבדים”. כאמור, לדעת חז”ל אף כבוד ידיו כעת באופן מיוחד כמי שתלויים לו שני כדים של מים. חשיפת חולשת ידיו של משה היא אפוא חוליה הכרחית במהלכו של הסיפור ובתהליך התיקון של הרושם המוטעה שנוצר כתוצאה מדברי משה הקודמים. כיוון שמחד ”ידי משה כבדים”, ומאידך ”כאשר יניח ידו וגבר עמלק”, אין אפשרות למנוע את מפלת ישראל, חלילה, ולהביא לניצחון על עמלק אלא באמצעות סיוע לידי של משה. הושבתו של משה על אבן ותמיכת אהרן וחור בשתי ידיו מסמלות בצורה ברורה את מגבלותיו של משה.²⁹ משה שוב איננו האחד והיחיד המכריע את הקרב. ככל בשר ודם זקוק אף הוא לתמיכתם של אחרים. עובדה זו, יחד עם הרמת ידיו כלפי מעלה, מבטאת את מגבלותיו של האדם לעומת שלטונו המוחלט של ה’. רק אז מתקיים ”ויהי ידיו אמונה עד בא השמש”.

אלא שלכאורה, פירוש זה לתפקידם של אהרן וחור נסתר מן העובדה שהם עלו עם משה עוד לפני שהתבררו מגבלות כוחו של משה, ונראה לכאורה שמלכתחילה התכוון משה להסתייע בהם. ואולם, דבר זה קשה לאומרו שהרי משה בדבריו

²⁹ את הצורך בהושבתו של משה ניתן לבאר או כדי להקל על אהרן וחור לתמוך בידיו של משה, או כביטוי לחולשתו הכללית של משה. בכל מקרה מסמל הדבר את היזקקותו של משה לסיועם של אחרים.

ליהושע לא הזכיר כלל את אהרן וחור ולא הדגיש אלא את נוכחותו שלו בלבד "מחר אנכי נצב על ראש הגבעה ומטה האלהים בידי".

משום כך נראה לי לומר שיש הבדל בין המטרה הראשונית בעלייתם של אהרן וחור עם משה לבין התפקיד שמילאו בדיעבד. מתחילה, עלייתם של אהרן וחור לראש הגבעה לא הייתה כדי להחזיק את ידיו של משה עד הערב שכן פעולה זו של הרמת היד עד הערב לא הייתה מתוכננת כלל. עלייתם של אהרן וחור עם משה לא באה אלא מפני שאין זה מכבודו של אדם חשוב להלך לבדו, וכבר אמרו חכמים "זו דרך ארץ, אדם חשוב היוצא לדרך צריך שנים לשמשו" (תנחומא בלק ח). רק בדיעבד, לאחר שהשתבשה התכנית הראשונית, נשתנה גם תפקידם של אהרן וחור. אהרן וחור שעלו מלכתחילה לכבודו, כדי לשמשו, הפכו בסופו של הסיפור למי שמשה מחויב להישען עליהם ולהיתמך בהם.³⁰ מעתה ידעו הכול שמקור כוחו של משה איננו במטהו, וכוחו של המטה איננו במשה. כוח שניהם במי שידיהם של משה, בתמיכתם של אהרן וחור, מורמות כלפיו.

לאור זה יש לנו לשוב לפתיחת הפרשה ולבאר את משמעות שמו של המקום: "ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידם". כבר הרגישו חכמים ששם המקום המוזכר כאן אומר דרשני, ואמרו שרפו ידיהם של ישראל מן התורה.³¹ בדרשה זו ביקשו חכמים לקשר בין פרשה זו לבין הפסוק החותם את הפרשה הקודמת "ויקרא שם המקום מסה ומריבה על ריב בני ישראל ועל נסתם את ה' לאמר היש ה' בקרבנו אם אין", וכבר אמרנו שאף בפרשה ההיא הדגיש הכתוב שהיא אירעה ברפידיים. ואולם, אם מבקשים אנו לבאר את השם על פי האמור בפרשה זו בלבד, יש לנו לומר שלא נקרא שמו רפידיים אלא על שרפו ידיו של משה בו, שהרי ידי משה כבדים היו.³²

30. ואף שגם פעולה זו יכולה להיכלל בהגדרה של "לשמשו", אופייה מנוגד בבירור לאופי השימוש המתוכנן שהיה שימוש מדין 'דרך ארץ', היינו שימוש המבטא כבוד, ולא שימוש המבטא תלות וחוסר אוניס.

31. מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דעמלק פרשה א (מהד' הורוויץ-רבין עמ' 177; מהד' כהנא עמ' 156); סנהדרין קו ע"א, ועוד. רפיון ידיים הוא ביטוי שגור במקרא, ראה: שמ"ב ד', א; ו"ז, ב; ישעיהו י"ג, ז; ל"ה, ג; ירמיהו ו', כד; מ"ז, ג; נ', מג; יחזקאל כ"א, יב; צפניה ג', טז; עזרא ד', ד; נחמיה ו', ט; דה"ב ט"ו, ז.

32. על הקשר בין השם רפידיים לרפיון ידיו של משה עמד א' סמט (לעיל, הערה 5). ואולם הוא אינו רואה כל פגם בהחלטתו של משה להשתמש במטה בראש הגבעה, למרות שלא קדם לכך כל ציווי, ולדעתו יד משה מייצגת את יד ה'. משום כך הוא רואה ברפיון ידיו של משה ביטוי לרפיון ידיים של מעלה. רפיון זה מבטא לדעתו את רפיון אמונתו של העם בסיפור מסה ומריבה שהתבטא בספק שעורר העם ביחס להימצאות ה' בקרבם. התחזקותם של משה, אהרן וחור בראש הגבעה בהחזקת ידי משה הם, לדעתו, ביטוי להתחזקות העם למטה והיא שגרמה לחיזוק יד ה' למעלה. פירושו אינו נראה בעיניי, הן משום שאין בסיפור זה כל ביטוי למצבם הרוחני של ישראל, הן בגלל התעלמות הפירוש מחסרון הציווי של ה' על השימוש במטה. סמט גם התעלם מהפער בין אזכור המטה בתחילה לבין ההתמקדות בידיהם של משה

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

רפיון ידיים זה מבליט, על דרך הניגוד, את ידו החזקה של ה'.³³

1

נעבור לדון כעת במשמעותה של הפסקה החותמת את הסיפור, פסוקים יד-טז.
"וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כְּתֹב זֵאת זְכוֹרֹן בְּסֵפֶר וְשִׂים בְּאָזְנֵי יְהוֹשֻׁעַ כִּי מַחָה אֲמַחֶה אֶת זְכוֹר עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם". עיקרה של תגובת ה' מכוון להדגיש את החומרה שבה רואה ה' את מעשהו של עמלק. ואולם, אפשר שבניסוח "מחה אמחה" מבקש ה' להדגיש את הלקח העולה מהסיפור. מחיית עמלק והמלחמה בו תיעשה על ידי ה' ובכוחו ולא בניצוחו של בשר ודם.³⁴ אפשר שלפי זה תתבאר גם ההדגשה "ושים באזני יהושע". יהושע ששמע ממשה "מחר אנכי נצב על ראש הגבעה ומטה האלהים בידך", ויכול היה להבין מכך שהקרב יוכרע באמצעות המטה שבידו של משה, ישמע כעת מפי משה עצמו שמחיית עמלק תיעשה על ידי ה'. עוד יש לשים לב להבדל שבין "ויחלש יהושע את עמלק" לבין "כי מחה אמחה את זכר עמלק". המלחמה שהוכרעה באמצעות ידיו של משה הסתיימה רק בהחלשת עמלק ועמו, אבל מלחמת ה' תסתיים במחיית זכרו של עמלק מתחת השמים.
"וַיִּבֶן מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ ה' נֹס". נס מקביל במקרא לתורן, כמות שמצאנו למשל בספר במדבר כ"א, ח: "עשה לך שרף ושים אותו על נס", וכן בישיעהו ל', יז:

במלחמה עצמה.

33. לדעת ארדמנס (B.D. Eerdmans, *Alttestamentliche Studien*, 3, *Das Buch Exodus*, Giessen 1910, p. 55), בסיפור זה נדרש השם 'רפידים' במשמעות של 'תמיכות' שכן 'רפידה' פירושה, לדעתו, משענת (השווה שה"ש ב', ה: "סמכוני באשיות רפדוני בתפוחים"). וראה: B.D.B.; מ"צ קדרי, ערך 'רפד', *מילון העברית המקראית*, רמת גן תשס"ו). מדרש שם זה רומז לעובדה שידי משה נתמכו כדי שבני ישראל ינצחו. לפי דברינו, זו בעצם הנקודה העיקרית בסיפור כולו, ומשמעות זו של השם 'רפידים' משלימה את המשמעות של רפיון ידיו של משה.

34. אמנם בספר דברים נאמר "תמחה את זכר עמלק" (דברים כ"ה, יט), אלא שאין להקיש מהתיאור בספר דברים לתיאור בשמות שכן התיאור בדברים נבדל בכמה פרטים חשובים מהתיאור בספר שמות והוא מבטא פן אחר של האירוע. כך למשל מספר שמות עולה שהמלחמה הייתה מלחמת פנים בפנים ואלו בדברים נאמר "אשר קרך בדרך ויזנב בך כל הנחשלים אחריך" ונראה מכאן שהייתה זו מלחמת גרילה מצדו של עמלק, וכבר עמדו חכמים במכילתא דרבי ישמעאל על כך ואמרו "רבי אליעזר אומר ויבא עמלק שבא בגלוי פנים לפי שכל הביאות שבא לא בא אלא במטמוניות שנאמר אשר קרך בדרך אבל ביאה זו לא בא אלא בגלוי פנים לכך נאמר ויבא עמלק שבא בגלוי פנים" (מהד' הורוויץ-רבין עמ' 176; מהד' כהנא עמ' 152), ואין כאן המקום להאריך בבירור היחס שבין שתי פרשות אלו. לענייננו נוכל לומר שלאחר שהודגש בספר שמות חלקו של ה' במלחמת עמלק, אפשר לחזור ולהטיל את המשימה על העם עצמו. והשווה ללשון הציווי של שמואל לשאול "כה אמר ה' צבאות פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל... עתה לך והכיתה את עמלק" (שמ"א ט"ו, ב-ג).

"עד אם נותרתם כתרן על ראש ההר וכנס על הגבעה". דימוי זה מזכיר את ידיו של משה שהיו מורמות במשך כל זמן הקרב בהיותו על הגבעה. מבקש משה להכריז בסיומה של הפרשה: לא המטה שבידי בהתייצבי על הגבעה הוא הנס, ואף לא ידי שלי שהורמו במהלך הקרב, אלא ה' שאליו הורמו ידיי הוא נסי.³⁵ אפשר גם שהמזבח בפסוק זה מכוון כנגד האבן שעליה ישב משה. כנגד האבן שהמחישה את מגבלות כוחו של משה, עומד כעת המזבח הקרוי "ה' נסי".

"ויאמר כי יד על כס יה". כאמור, בשש ההיקרויות הקודמות של המילה 'יד' הייתה הכוונה לידו של משה. בהיקרות אחרונה זו, המילה "יד" אינה מתייחסת לידו של משה אלא ליד הקשורה לאל.³⁶ פרט קטן זה מבטא בעצם את מהותה של הפרשה כולה. כעת התברר שידיו של משה תלויות ביד ה'.

"מלחמה לה' בעמלק מדור דר". לא המטה שביד משה ולא ידיו של משה יילחמו בעמלק, אלא ה'. יושם לב ששם ה' שנעדר מסיפור המלחמה עצמו בפסוקים ח-יג, נזכר בפסקת הסיום בכל אחד משלושת פסוקיה.

הוא שעתיד לומר דוד בשירי תהילותיו "הבה לנו עזרת מצר ושוא תשועת אדם. באלהים נעשה חיל והוא יבוס צרינו" (תהילים ס', יג-יד = ק"ח, יג-יד).

ז

בדיון לעיל הערתי על הזיקה שבין פרשה זו לבין הפרשה שקדמה לה פרשת 'מסה ומריבה'. בסעיף זה אני מבקש לדון ביחס שבין פרשתנו לבין הפרשה שאחריה – סיפור בוא יתרו.

כבר עמדו חכמים במדרש על ההקבלה הניגודית הקיימת בין סיפור עמלק לסיפור יתרו ואמרו "כתיב 'לץ תכה ופתי יערים' (משלי י"ט, כה). לץ תכה, זה עמלק; ופתי יערים, זה יתרו".³⁷ קשר ניגודי זה בין סיפור עמלק לסיפור יתרו פותח על ידי אבן עזרא בפירושו הארוך לשמות י"ח, א, וזו לשונו:

ועתה אפרש למה נכנסה פרשת יתרו במקום הזה, בעבור שהזכיר למעלה הרעה שעשה עמלק לישראל, הזכיר כנגדו הטובה שעשה יתרו לישראל. וכתוב ויחד יתרו על כל הטובה (שמות י"ח, ט), ונתן להם עצה טובה ונכונה למשה ולישראל, ומשה אמר לו, והיית לנו לעינים (במדבר י', לא), והטעם שהאיר עיניהם. ושאל אמר, ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל (שמ"א ט"ו, ו). ובעבור שכתוב למעלה מלחמה

35. הערה דומה מצאתי בפירושו של בנו יעקב לשמות: B. Jacob, *Das Buch Exodus*, Stuttgart: 1997, p. 498. השווה גם לפירוש רשב"ם לפסוק זה.

36. הוראתו של משפט זה "כי יד על כס יה" אינה ברורה כל צורכה, ראה את סיכום ההצעות בפירושו של פרופ (לעיל, הערה 10), ומכל מקום נראה שהיד כאן מיוחסת לה'. אפשר גם ש"כס יה" מכוון כנגד האבן שעליה ישב משה בעת שהרים את ידיו.

37. פסיקתא דרב כהנא פרשה ג, מהד' מנדלבוים עמ' 35; מדרש תנחומא יתרו ג, ועוד.

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

לה' בעמלק (שמות י"ז, טז), שישראל חייבים להלחם בו, כאשר יניח השם להם, הזכיר דבר יתרו, כי הם היו עם גוי עמלק, שיזכרו ישראל חסד אביהם, ולא יגעו בזרעו. והנה ראינו הרכבים, שהם בני יתרו, היו עם בני ישראל בירושלים ובימי ירמיה, יונדב בן רכב (ירמיהו ל"ה, יט).³⁸

אבן עזרא מאמץ את הדעה שיתרו לאחר מתן תורה בא, ועקב כך הוא נזקק להסביר את מיקום סיפור בוא יתרו כאן. לדעת אבן עזרא סיפור יתרו מוקם בכוונה תחילה בסמוך לסיפור עמלק כדי להבליט את הניגוד שבין שני אישים אלו.³⁹ עמלק בא להילחם בישראל ואילו יתרו בא ונתן עצה טובה ונכונה לישראל. כתוצאה מכך נצטוו ישראל להילחם בעמלק אבל נתנו שכר ליתרו. אבן עזרא רומז בדבריו גם למלחמת שאול בעמלק ומעיר שבמסגרת זו שאול הציע, סמוך למלחמה בעמלק, לקיני, הם בני יתרו, לסור מתוך עמלק כיוון שהם עשו חסד עם בני ישראל. פרשה זו מדגימה את הניגוד לדורות הקיים בין היחס לעמלק לבין היחס ליתרו. ואכן, ניתן להראות שהפסוקים בספר שמואל מתכוונים להעמיד את היחס לעמלק בניגוד בולט ליחס לקיני. ראשית, יש להשוות את הלשון ביחס לעמלק "פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל אשר שם לו בדרך בעלתו ממצרים" (שמ"א ט"ו, ב), ללשון ביחס לקיני "לכו סרו רדו מתוך עמלקי פן אספך עמו ואתה עשיתה חסד עם כל בני ישראל בעלותם ממצרים" (שם, ו). שנית, יש לשים לב למיקומם של דברי שאול אל הקיני בתוך הסיפור. הכתוב הביא את דברי שאול לאחר המשפט "ויבא שאול עד עיר עמלק וירב בנחל" (שם, ה). לדעת רבים מהמפרשים "וירב" פירושו – ויארוב. קשה להניח שלאחר ששאול הגיע סמוך לעיר עמלק והניח מארבים בנחל הוא ישלח הודעות לקיני המצוי בתוך העמלקי. נראה ברור שדברי שאול לקיני נאמרו הרבה לפני כן אבל הכתוב מיקמם כאן כדי להנגיד את דבריו לקיני לפסוק הבא "ויך שאול את עמלק" (שם, ז) וגו'.

מקום נוסף שבו בא לידי ביטוי הניגוד שבין עמלק לבין יתרו מצוי בדברי בלעם: "וירא את עמלק וישא משלו ויאמר ראשית גוים עמלק ואחריתו עדי אבד. וירא את הקיני וישא משלו ויאמר איתן מושבך ושים בסלע קנך" (במדבר כ"ד, כ-כא). אף כאן נסמך הקיני לעמלק וכבר עמדו חז"ל והמפרשים שם על סמיכות זו. קאסוטו, בפירושו לשמות ביסס יותר את ההקבלה על סמך חשיפת המקבילות הלשוניות הרבות הקיימות בין שתי פרשיות אלו, וזו לשונו:⁴⁰

גם הניסוח של שתי הפרשיות בצורה שלפנינו מתכוון להבליט את הניגוד שבין שני העניינים. כתוב למעלה: **ויבא עמלק וילחם עם ישראל**, וכתוב כאן: **ויבא יתרו חותן**

38. על דבריו האחרונים ראה בהערה שבמהדורת תורת חיים שם.

39. השווה לדברי ראב"ע בפירושו הקצר לשמות שם "וזאת הפרשה דבקה עם פרשת ויבא עמלק להפריש בין מעשה זה וזה".

40. מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשי"ט, עמ' 146.

משה... וישאלו איש לרעהו **לשלום**; כתוב שם: **בחר** לנו אנשים, בחירה לשם מלחמה, וכתוב כאן: **ויבחר** משה אנשי חיל, בחירה לשם משפט שלום; מסופר שם על משה: **וישב** עליה, על האבן להתפלל לנצחון עמו בקרב, כאן נאמר: **וישב** משה לשפוט את העם. ועוד הקבלות: וידי משה **כבדים** – **כי כבד** ממך הדבר; **נצב** – **נצב**; **עד בא השמש** – **עד הערב**; **מחר** – **ממחרת**; **מלחמה** ... מדור דור, בסוף פרשת עמלק – וגם כל העם הזה על מקומו יבוא **בשלום**, בסוף דברי יתרו.

את טעם ההקבלה ביאר קאסוטו בהתאם לדבריו של אבן עזרא "כדי להדגיש את ההבדל היסודי שביחסיהם של שני השבטים אל בני ישראל".

אף שאין להטיל ספק בנכונותו של טעם זה בביאור ההקבלה, נראה שיש להוסיף להקבלה זו משמעות נוספת.⁴¹ הנקודה המרכזית בעצת השלום שנתן יתרו למשה היא ההבנה ש"כבד ממך הדבר לא תוכל עשהו לבדך". רוצה לומר יש דברים שהם כבדים מדי גם עבור משה מכדי לעשותם לבד, ומשום כך יש צורך לשתף אחרים במשימה. על פי דברינו לעיל זהו גם המסר המרכזי של פרשת עמלק. משה אינו יכול להכריע את הקרב לבדו מראש הגבעה, ואף שם התבטא קושי זה בכך שידי, שהיו אמורות להכריע את הקרב, היו כבדות. משום כך היה צריך משה להיעזר ולהיתמך באהרן וחור. אלא שסיפור עמלק עוסק במגבלותיו של משה בעימות עם אויב מחוץ, ואילו סיפור יתרו מדגיש את מגבלותיו של משה גם בניהול ענייני הפנימיים של העם.

מעניין הדבר שגם בפרשת מינוי השופטים מצאנו דרשת חז"ל המבקרת את התנהגותו של משה, והיא מזכירה עד מאוד את הביקורת שמצאנו לעיל, במכילתא, על משה במלחמת עמלק (על פי הפירוש שהצעתי שם). כך דרשו חכמים על הפסוק "והדבר אשר יקשה מכם תקריבון אלי ושמעתי" (דברים א', יז):

והדבר אשר יקשה מכם, אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה אתה דן דין קשה, חייך שאני מודיעך שאי אתה דן דין קשה אני מביא עליך דין שתלמיד תלמידך יכול לשמעו ואתה אי אתה יכול לשמעו ואיזה זה זה דינן של בנות צלפחד, וכן הוא אומר (במדבר כ"ז, ה) ויקרב משה את משפטן לפני ה'.⁴²

41. על משמעות זו העמידני בני דוד (הערה דומה מצאתי בפירושו של עמוס חכם [לעיל, הערה 24]). על זאת ועל הערתו הקודמת (לעיל, הערה 27) תשואות חן חן לו.

42. ספרי דברים פ'סקא יז, מהד' פינקלשטיין עמ' 29-30. וראה גם מדרש תנאים לדברים שם; סנהדרין ח ע"א; במדבר רבה פרשה כא; קהלת רבה פרשה ח; תנחומא (בובר) מקץ סימן ו; שם פינחס סימן ט, ועוד. בספרי לדברים (וכן בחלק מהמקבילות) נסמכה לכך גם הדוגמה משמואל שאמר לשאול "אנכי הראה". ואולם, בכתב יד רומי של הספרי (וטיקן 32; הוגדר על ידי מ' כהנא כ"בכיר כתבי-היד של ספרי דברים" – מ' כהנא, **אוצר כתבי-יד של מדרשי ההלכה**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 98), לפני הדוגמה משמואל, הובאה גם דוגמה מאלישע וכך נאמר שם "כיוצא בו ואלישע וה' העלים ממני בשביל שא" (ראה הערות פינקלשטיין לספרי במהדורתו, ניו יורק תשכ"ט, עמ' 30). וכן הוא בקטע גניזה, ושם הנוסח הוא "כיוצא בדבר

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה?"

אף כאן רשאים אנו לשאול מה פגם מצאו חכמים בדבריו של משה, והלא כך היא שורת הדין שהדבר אשר יקשה מהשופטים יקריבון אל משה. ונראה שחכמים ביקרו את מה שיכול היה להשתמע מדברי משה, היינו שהוא הדרגה העליונה ביותר בהייררכיה העליונה ביותר ואין דבר שלא יוכל לשומעו. צריך היה משה להוסיף 'והדבר אשר יקשה ממני אקריבו לפני ה'.' אף כאן, ממש כמו במלחמת עמלק, יכול השומע לטעות ולייחס את ידיעותיו של משה לחכמתו שלו, ומכאן רק צעד קטן לייחוס התורה למשה עצמו ולטשטוש הגבול שבין השליח לשולחו. העונש שנענש משה לפי מדרש זה הוא, בעצם, מעשה הכרחי על מנת לתקן רושם מוטעה זה. רק כאשר יבא דין לפני משה ומשה לא ידע להכריע בו ויאלץ להקריבו לפני ה' – רק אז יתברר לכול שאכן יש דרגה מעל למשה, ואז יוכר מהו מקור ידיעותיו של משה ומהיכן יונק משה את כוחו. ויש ליתן את הדעת לדמיון הלשון שבין "תקריבון אלי" לבין "ויקרב משה את משפטן לפני ה'". השלב שאותו השמיט משה בפרשת מינוי השופטים, הושלם על ידי משה עצמו בפרשת בנות צלפחד.

ח

בסעיף זה אני מבקש לדון במיקומם של הסיפורים על עמלק ויתרו במסגרת ספר שמות כולו. הצעות שונות הוצעו לחלוקתו של ספר שמות. כל אחת מהן מבטאת פן מסוים של מרכיבי הספר והיחס ביניהם. אזכיר כאן את הצעתו של קאסוטו בפירושו.⁴³ לדעת קאסוטו יש לחלק את הספר לשלושה חלקים: 1. פרקים א'-י"ז – השעבוד והשחרור; 2. פרקים י"ח-כ"ד – התורה והמצווה; 3. פרקים כ"ה-מ' – המשכן והעבודה.

ניתן להוסיף שחלוקה זו מבטאת את הזיקה שבין ישראל (חלק ראשון), תורה (חלק שני) ושכינה (חלק שלישי).⁴⁴

אני מבקש להכניס שני תיקונים בהצעה זו. ראשית, לדעתי יש לסיים את החלק הראשון בפרק י"ח. כפי שצוין לעיל, וכפי שהבחין קאסוטו עצמו, קשרים אמיצים קושרים בין סיפור עמלק בפרק י"ז לבין סיפור יתרו בפרק י"ח וכבר פירטנו לעיל מקבילות אלו. יש לראות אפוא את פרק י"ח כמשלים את הסיפור על השעבוד

אתה אומ' באלישע ויי העלים ממני בשביל שאמ' מה יש' (מ' כהנא, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה א, ירושלים תשס"ה, עמ' 235). בחיבור מדרש חכמים המצוי בכתב יד, המעתיק את דרשות הספרי, הובאו דברים אלו, לאחר הדוגמה משמואל, בניסוח ברור יותר "כיוצא בו באלישע וה' העלים ממני בשביל שאמר ומה לעשות לך" (ראה פינקלשטיין הנ"ל), והשווה למה שכתבתי לעיל, הערה 28.

43. לעיל, הערה 40.

44. והשווה למימרה: "ג' דרגין אינון מתקשרן דא בדא: קודשא בריך הוא אורייתא וישראל" (זוהר אחרי מות עג ע"א).

והשחרור של ישראל ממצרים. סיפור עמלק וסיפור יתרו מציגים שתי תגובות מנוגדות ליציאת ישראל ממצרים. שנית, יש להעיר ששני חלקיו האחרונים של הספר קשורים ביניהם קשר הדוק הן מבחינה סיפורית הן מבחינה תוכנית. מבחינה סיפורית כיצד? בסוף החלק השני משה מצטווה לעלות ההרה כדי לקבל את לוחות האבן והתורה והמצווה שבהם עסק החלק השני, ואולם בעלייתו של משה להר הוא מקבל גם את כל פרשיות המשכן שהן עיקרו של החלק השלישי. גם מבחינה תוכנית קשורים חלקים אלו זה לזה שכן שניהם מתארים את מלכותו של ה' על ישראל, אם בהתגלות בסיני ונתינת תורה ומצוות לישראל ואם בציווי בניית המשכן והשראת שכינתו בתוכם. ניתן אפוא לדייק מעט יותר בחלוקת הספר ולהעמידה על שני חלקים: החלק הראשון מתאר את יציאת ישראל ממצרים והפיכתו לעם לה'; והחלק השני – הכולל את שני החלקים האחרונים בחלוקה שהציע קאסוטו – מתאר את יישום מלכותו של ה' על ישראל.

לאור זאת ברצוני להשוות בין סיומו של החלק הראשון לבין סיומו של החלק השני (המסיים בעצם את הספר כולו). כפי שכתבתי לעיל, החלק הראשון מסיים בשני סיפורים: מלחמת עמלק וסיפור יתרו. הצד השווה בשניהם הוא ששניהם מתארים את מגבלות כוחו של משה ואת חוסר יכולתו לפעול לבדו אם בהכרעת הקרב ואם בשיפוט העם.

חלקו השני של הספר, ועמו הספר כולו, מסיים בתיאור השראת שכינה בישראל:

(לד) וַיִּכַּס הָעֲנַן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וַיִּכְבֹּד ה' מֵלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן. (לה) וְלֹא יָכַל מֹשֶׁה לְבֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד כִּי שָׁכַן עָלָיו הָעֲנַן וַיִּכְבֹּד ה' מֵלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן.
 (לו) וַבְּהִעָלוֹת הָעֲנַן מֵעַל הַמִּשְׁכָּן יִסְעוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּכָל מַסְעֵיהֶם. (לז) וְאִם לֹא יֵעָלֶה הָעֲנַן וְלֹא יִסְעוּ עַד יוֹם הָעֲלָתוֹ. (לח) כִּי עֲנַן ה' עַל הַמִּשְׁכָּן יוֹמָם וְאִשׁ תִּהְיֶה לַיְלָה בּוֹ לְעֵינֵי כָל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּכָל מַסְעֵיהֶם.

המילה המרכזית בפסקה זו היא 'ענן', והיא חוזרת בכל אחד מחמישה פסוקים אלו. פסקה זו נחלקת לשניים. החלק הראשון בפסוקים לד-לה, והשני בפסוקים לו-לח. כל אחד משני חלקים אלו מתאר היבט אחר של הענן היינו של השראת השכינה. במרכזו של החלק השני עומד עניין המסע של בני ישראל הנקבע לפי מצבו של ענן השכינה. נושא זה חוזר ונזכר בפירוט רב במדבר ט', טו-כד. למעשה, כל מסעות ישראל במדבר לאחר מעמד הר סיני והשראת השכינה מרוכזים בספר במדבר. אפשר אפוא לומר שספר במדבר מפרט וממשיך את עניינם של פסוקים לו-לח בסוף ספר שמות.

מהו הנושא המרכזי של החלק הראשון, פסוקים לד-לה? מבנהו הצורני של חלק זה מלמד שהנקודה המרכזית בו כלולה במשפט "ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד". במשפט זה מבקש הכתוב לבטא את עצמתה של השראת השכינה באוהל מועד שלא אפשרה למשה לבוא אל אוהל מועד. כבר עמדו מפרשים על כך שתחילת ספר ויקרא

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה"?

"ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר" היא המשכו של משפט זה בסוף ספר שמות. רוצה לומר כיוון שלא יכול משה לבוא אל האוהל היה צריך ה' לקרוא אליו כדי שיוכל להיכנס.⁴⁵ כניסתו של משה לאוהל מועד הייתה לצורך קבלת המצוות, וכך נאמר כבר בתחילת ציווי הקמת המשכן: "ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת... את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל" (שמות כ"ה, כב). ואכן, ספר ויקרא כולו רצוף בדיבורי ה' אל משה. אפשר אפוא לומר שכשם שספר במדבר ממשיך את חלקה השני של פסקת הסיום בסוף ספר שמות, כך ממשיך ספר ויקרא את חלקה הראשון.

המשפט "ולא יכול משה לבוא אל אוהל מועד" מבטא אמנם את עצמתה של השראת השכינה מחד, אבל גם מעורר את תמיהתנו, מאידך. אם לא יכול משה לבוא אל אוהל מועד הכיצד יוועד אתו ה' שם כמות שיעד? אמנם, שוברו של שטר זה נמצא, כאמור, בצדו: "ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאוהל מועד". ובכל זאת יש לתמוה מה ראתה התורה לסיים את הספר במשפט המעורר את תמיהתנו, ולדחות את תשובת התמיהה לפתיחת הספר שאחריו?

נראה לי שאף כאן ביקש הכתוב לסיים את הספר דווקא בנקודה המדגישה את מגבלות כוחו של משה. דווקא בגלל מעמדו המיוחד של משה, דווקא מפני שבמקומות אחרים מדגיש הכתוב את מעלתו הגבוהה של משה "ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו" (שמות ל"ג, יא), וכן "פה אל פה אדבר בו" (במדבר י"ב, ח), דווקא מפני שמשה הוא איש האלוהים "אשר ידעו ה' פנים אל פנים" (דברים ל"ד, י), חשוב היה לכתוב לסיים את ספר שמות ואת תיאור השראת השכינה בהדגשת הפער המהותי הקיים בין השכינה לבין האדם ואפילו הוא משה. רק לאחר שנפנים את העובדה שאין האדם יכול לעמוד, בזכות עצמו, במקום השכינה, רק אז נוכל גם להבין את הפתרון המוצע בכתוב לכך "ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר".

נמצא ששני חלקי הספר מסיימים, כל אחד על פי דרכו, בהדגשת מגבלות כוחו של משה. ויש ליתן את הדעת לדמיון הלשון שבין "לא תוכל עשהו לבדך" ובין "ולא יכל משה לבא אל אוהל מועד".

רק לאחר שהכתוב טרח לחרוט בתודעתנו נקודה זו, יכול הכתוב להדגיש במקומות אחרים את מעלתו הגבוהה של משה איש האלוהים ואף לסיים את התורה כולה במילים המדגישות דווקא את ידו החזקה של משה:

(י) וְלֹא קָם נְבִיא עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה אֲשֶׁר יָדְעוּ ה' פְּנִים אֶל פְּנִים. (יא) לְכֹל הָאֲתוֹת וְהַמּוֹפְתִים אֲשֶׁר שָׁלַח ה' לַעֲשׂוֹת בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם לְפָרְעֹה וּלְכֹל עַבְדָּיו וּלְכֹל אֶרְצוֹ.
(יב) וּלְכֹל הַיָּד הַחֲזָקָה וּלְכֹל הַמוֹרָא הַגְּדוֹל אֲשֶׁר עָשָׂה מֹשֶׁה לְעֵינֵי כָל יִשְׂרָאֵל.

45. ראה למשל בפירושיהם של רשב"ם וראב"ע לתחילת ספר ויקרא.